

КСЕНІЯ СОРОКІНА, НАТАЛІЯ КРЕСТОВСЬКА,
ВІКТОР САВЧЕНКО, ТАРАС ГОНЧАРУК, ОЛЕКСАНДР БАБІЧ

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2022

ЦІННІСТЬ СКЛАДНОСТІ

Стереотипи заведено таврувати, але ця звичка — не більше ніж ще один стереотип. Якщо стереотипи культивуються людьми всіх культур, цивілізацій та епох, швидше за все, щось люди з цього мають, певний прагматичний сенс в цьому є.

Дійсно, стереотипи пропонують варіанти рішення назрілих питань нібито за прецедентом: раз спрацювало, отже, й іншим разом згодиться. Вони — ніби готові лекала оцінювання — спонтанна технологія економії зусиль інтелекту.

Стереотипи стають силою, коли вони оволодівають масами, можна резюмувати, перефразовуючи Карла Маркса. Дуже не хочеться стати раптом провідником і знаряддям просування якогось стереотипу, що потайки ангажує нашу енергію для просування чогось, про що ми не здогадуємося.

І тому, як могутній інструмент, стереотипи небезпечні. Насамперед тому, що вони часто виявляються інструментом чужої волі. В політичному просторі стереотип виявляється дієвим інструментом маніпуляцій, і часто на шкоду тим, хто піддався на такі маніпуляції.

Прикладом може служити стереотип про близькосторіднений зв'язок східноєвропейських слов'ян,

про таку собі триєдність народів, близьких генетично, культурно, ментально, конфесійно тощо. Цей стереотип впроваджувався не роки — століття. По суті, уявлення про «триєдність» стало обов'язковим в імперському гуманітарному дискурсі, і будь-яка спроба обійти його не тільки таврувалася, але й каралася. Причому це стосувалося як українських і білоруських патріотів, так і російських консерваторів.

Стереотип «триєдності» настільки глибоко в'ївся в уявлення радянської людини, що, навіть після розпаду СРСР, не будучи обов'язковим, він продовжує опосередковано впливати на наші практики й уявлення.

Адже соціальна тканина інертна. Кліше, на яких побудована картина світу, можуть збанкрутувати, але це не означає, що люди перестануть користуватися картиною світу, побудованою на підставі цих кліше. Якщо картина світу справно працювала десятиліттями — до неї вдаються автоматично. За звичкою.

Таким «світлом згаслої зірки» і зараз залишаються уявлення про близькість історичних доль українців і росіян, про подібність їхніх менталітетів, спільності цивілізаційних завдань та інтересів.

Дуже красномовно свідчать про наявність таких пережитків уявлення українців про «своїх» і «чужих», зафіксовані опитуваннями вже в роки Незалежності. Жителі Росії, згідно з цими опитуваннями, сприймалися на сході України як «свої», в той час як жителі західних областей України оцінювалися як «чужі». При цьому для жителів західних областей «чужими» були поляки. В цьому, звичайно, теж проявилась інерційність оцінок, їхня укоріненість у застарілій картині світу, яка

відповідала часу, коли поляки представляли собою актуальну загрозу самовизначенню українців Галичини й Волині.

Отже, інша після чужорідності значима причина ставитися до стереотипів з побоюванням — це їхня інертність. В умовах швидких змін уміння переглядати стереотипи — питання виживання.

Звісно, у нас немає ніяких підстав тягнути в майбутнє міф про «триєдність слов'янських народів». Агресивна політика путінської Росії щодо України показала, що завдання її підпорядкування імперському центру безумовно є пріоритетнішим для росіян, ніж сентимент стосовно «братнього народу». І якщо в радянській імперії принцип рівноправ'я народів хоч декларативно, але все ж проголошувався, в жорстких реаліях постсовка звернення до ідеї «слов'янського братства» виглядає фарсом.

Але чому ж в імперській риториці, як і раніше, присутній цей сентимент? Мабуть, є у нього своя місія — обезволити українців, впровадити сумнів у правомірності й осмисленості боротьби за незалежність, а крім того, пред'явити в Росії тим, хто вагається, аргумент на користь пріоритетного права росіян втручатися в українські справи.

Тому настільки актуальною є тема, що висвітлюється авторами книги «Русь проти Росії». Кожен з них в сфері своїх досліджень викриває непримиренні протиріччя українського і російського підходів, чи йдеться про мовну або церковну політику, чи про тип еліт або управлінські моделі. Причому авторами здійснюється спроба зафіксувати принциповий характер цих

протиріч, показати, що ці підходи не стикуються між собою, фактично заперечують один одного.

Звичайно, це не перша спроба у вітчизняній есеїстиці. Досить значний її пласт, починаючи з праці Миколи Костомарова «Дві руські народності», присвячено темі розрізнення українського і російського шляхів розвитку. Особливо багато таких робіт з'явилися останніми десятиліттями, напередодні української Незалежності або після неї.

Піддаючи критиці стереотип «триєдності», автори цих праць, як правило, постулюють інший стереотип — щодо східного характеру російських інститутів, і, навпаки, щодо західного характеру соціального устрою та культури України. При цьому східні впливи на слов'янські народи демонізуються, таким впливам приписується однозначно деструктивний характер, в них вбачаються головні причини архаїзації, втрати динаміки розвитку, економічної і соціальної депресії слов'янського світу в добу середньовіччя.

Очорнення Сходом — один з найстійкіших стереотипів писання історії, і російської, і української. Наприклад, послідовно трансліює цей стереотип автор нарису про еліти Віктор Савченко. Найбільш вагомим аргументом на його користь виступає історія руйнівної татаро-монгольської навали на землі Київської Русі та наступного «ярма». Демонізація при тому поширюється на всіх степовиків і на Кримське ханство, яке насправді виявилось наступником політичної традиції Орди, вотчиною Чингізидів. Факти систематичних набігів на слов'янські землі сприймаються підтвердженням цієї спадкоємності, так само

як і звичай сплати данини Криму з боку Москви, який зберігався аж до 1700 р.

Цікаво при цьому, що захоплення рабів у слов'янських землях практикували ще задовго до татар і монголів варяги (вікінги), причому — із солідним розмахом і систематично. Ця теза знаходить більш ніж переконливі підтвердження, як документальні, так і археологічні. Але при цьому офіційний історичний наратив (не тільки російський, але й український) століттями ігнорував ці факти! Адже вони не вкладалися в стійкий стереотип деструктивного Сходу в порівнянні з гуманним і «передовим» Заходом.

Загроза зі Сходу — здається, вічний атрибут геополітики Європейської цивілізації, в тій самій мірі, в якій для Китайської цивілізації архетиповим є уявлення про загрозу з Півночі. Тому є географічні та демографічні передумови, які (як це не сумно) носять ультимативний характер для історичних процесів. Навіть у Франції, яка, здавалося б, відокремлена від джерел степових загроз товщею Європи, пам'ятники, присвячені війні і обороні, традиційно звернені на Схід.

Але існує в європейській культурній традиції й інше ставлення до Сходу, виражене фразою «ex oriente lux». Знайомством з культурним багажем східних цивілізацій збагачувалися європейські еліти аж до XIX століття — тільки на цей час загальноєвропейські стандарти санітарії, технологій, комфорту, розкоші, освіти, урбанізації переконливо перевершили східні аналоги (що показує, наприклад, історик Ян Моріс у своїй роботі «Чому Захід панує — натепер»). В деяких областях — технологій озброєння, наприклад, — це перевага почала

намічатися вже в пізньому середньовіччі, але ніяк не раніше. Тому зі Сходом не тільки воювали, не меншою мірою у нього вчилися.

Запозичення східних зразків, таким чином, було аж до Нового часу повсякденною практикою і в Західній, і в Східній Європі. Копіювання східних моделей управління, з їх жорстокістю і авторитаризмом, середньовічною Московією саме по собі не ганебно, якщо вони показували себе співмірними викликам часу. Не менш драконівськими, з точки зору сучасної людини, були форми управління і в Західній Європі того часу. Ще й у XVII ст. Західна Європа могла дати фору Московії по вишуканості жаклих тортур і страт.

Інша справа, що на Заході чітко виявлялася тенденція до ускладнення політичних і соціальних інститутів. Значущим чинником такого ускладнення став тренд гуманізації часів Відродження, який поставив індивіда в центр світу і проголосив його мірилом всіх речей. Завершеного формулювання цей принцип набув у XVIII ст. завдяки діяльності просвітників та у філософських узагальненнях Іммануїла Канта.

Тією мірою, якою українські землі могли примаститися досвіду Заходу, відбувалося ускладнення культурного, релігійного й політичного життя українців. У Росії ж рецепція європейських управлінських та культурних моделей проходила не так органічно. Хоча не можна ігнорувати той факт (який, на жаль, ігнорує автор есе про еліти), що російська влада докладала зусиль у цьому напрямку, не тільки «прорубуючи вікно в Європу», але й активно залучаючи на службу іноземців, в т. ч. науковців, управлінців, інженерів.

Якщо до ХІХ ст. різноманіття стало важливим атрибутом культурного життя Європи (чому посприяли романтики), а також життя політичного (що представили політичні партії другої половини століття), то в Росії і надалі домінував метод уніфікації, заборонних заходів, зведення до єдиного зразку, визначеного державою.

Отже, проблема східних, за генезисом, зразків, що насаджувалися Російською імперією в Україні, була, на мій погляд, не в тому, що вони були східні, а в тому, що вони були архаїчні, надто прості для застосування у світі, що ускладнився.

Результати впровадження цих підходів були для України руйнівними. Природним висновком, який у результаті могла для себе зробити (і зробила) Україна — триматися подалі від будь-яких союзів з Росією. В усякому разі, допоки напрям розвитку Росії зберігає колишній вектор, допоки існує спадкоємність її зовнішньої і внутрішньої політики.

Українці відчули на собі вплив Сходу не меншою мірою, ніж росіяни. Ще за доби Київської Русі шлюби з половецькими князнями були традицією правлячої династії. Військові союзи з кочівниками, націлені проти єдинокровних слов'ян, укладали не лише московські князі, але й князі Русі. Мабуть, лише в пізньому середньовіччі намітилося, що московити і русини запозичують у східних сусідів все-таки різне: перші — політичну модель східної деспотії і підпорядкованість їй людини, а другі — побутові та культурні патерни, перевірені степовиками на ефективність в умовах одвічного перебування на фронті.

Зорієнталізованість українців набула прояву, наприклад, у прийнятті жупана й шароварів, за генезою тюркських, як традиційного чоловічого національного строю (чоловічий костюм динамічніше реагував на соціальні новації, в той час жіночий був консервативніший). Чимало тюркських коренів органічно співіснують в українській мові поряд зі слов'янськими. Навіть самоназва козаків — тюркського походження (позначає «втікач», «вільна людина»). Шкода, що автор нарису про козацтво, залучаючи багатий і цікавий матеріал по темі, не зупинився детальніше на цих запозиченнях, важливих для розуміння генези феномену козацтва.

Недарма видатний український історик Михайло Грушевський називав українців найбільш зорієнталізованим серед європейських народів. Але що стосується моделей правового устрою, комерції, освіти, самоврядування міст — саме моделі західного типу прижилися на українських землях в середньовіччі.

У відповідних розділах цієї книги є детальний аналіз, як саме втілювалися ці моделі. Наприклад, нариси Наталії Крестовської «Народовладдя проти самодержавства» і «Право сили проти сили права» дозволяють зрозуміти механізми здійснення влади в українській та російській традиціях, причому автор представила об'ємний, рельєфний, науково вивірений наратив.

Цій самій темі присвячено і розділ про мову (а точніше — про мовну політику), оскільки авторка зупинилася саме на політичних аспектах побутування російської та української мов, що більш ніж виправдано в контексті загальної рамкової теми. Зі свого боку,

ЗМІСТ

Цінність складності	5
Спадок Київської Русі: спадкоємці проти бастардів.....	21
Народовладдя проти самодержавства.....	57
Сила права проти права сили	87
Шляхетність проти прислужництва	113
Козаччина проти рекрутчини	137
Визвольні війни: патріоти проти загарбників.....	158
Взаємовигідний товарообмін проти монополій та здирництва.....	201
Просвічена віра проти духовного закріпачення... ..	245
Мова проти язика	267
Назва як зброя: автентика проти асиміляції	305
Цитати великих з обох сторін.....	322
Спогади та враження іноземців	348
Всі війни та військові конфлікти Московії, Російської імперії, СРСР та РФ з XV по XXI ст....	397